

ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІ ВИТОКИ МОВНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ

Розглянуто лінгвофілософську концепцію граматичного часу видатного англійського мовознавця XVIII ст. Ж. Гарріса. Висловлена думка, що класичні філософські погляди на час як об'єктивне явище світу не розкривають справжньої сутності категорії мовного часу.

Ключові слова: темпоральність, філософська категорія часу, граматична категорія часу, часові форми дієслова.

Компетентний у мовознавчій науці читач, побачивши назву цієї наукової розвідки, цілком закономірно подумас: ну що нового можна сказати з цього приводу після багатьох сотень чи навіть тисяч добре відомих авторів, у працях яких розглядалися ті чи інші аспекти категорії часу. Однак такий погляд на обране для розгляду в статті питання буде явно хибним з огляду на ті суперечки, які точаться навколо поняття “час” ось уже понад два тисячоліття (якщо за початок відліку брати філософські роздуми про час Аристотеля) між філософами, психологами, мовознавцями та представниками різних природничих наук. Результат цих суперечок, як відомо, доволі скромний. Незважаючи на величезну кількість наукових праць, у яких предметом аналізу є питання часу як фізичного (онтологічного), біологічного чи мовно-психологічного явища, його істинна природа продовжує залишатися до кінця непізнаною. Тому загалом і нині кожен, хто цікавиться в тію чи іншою мірою цим питанням, може повторити услід за Августином Блаженным: “Так що таке час? Якщо ніхто мене про нього не питає, то я знаю – що, але як це пояснити запитуючому – не знаю” [2, с. 406].

Заради об'єктивності треба зазначити, що висловлена Августином Блаженным думка стосується перш за все філософського розуміння часу. А щодо часу як мовної категорії, то після ґрунтовних і авторитетних праць Г. Гійома, А. Клюма, Р. Мартена, З. Вендлера та ін., спеціально присвячених категорії дієслівного часу, здавалось би, що науковий ресурс цього питання давно вичерпаний. Проте низка різного рівня досліджень останніх років, у тому числі й монографічних (див., напр.: [4; 10; 11; 14]), засвідчує, що й тут існує ще чимало розбіжностей у трактовці сутності цього мовного явища.

Більше того, сучасна когнітивна парадигма наукового знання, головним методологічним принципом якої є міждисциплінарний підхід до процесу пізнання, відкрила можливість розглядати класичні питання мовознавства в тісному зв'язку з металінгвістичними процесами, які “відбуваються в голові

людини і визначають його власне буття”, тобто пам'яттю, мисленням, уявленнями [5, с.9]. Так, що стосується системи дієслівних часів, то в сучасних когнітивних підходах вона розглядається як комунікативно-прагматична інструкція щодо способу інтерпретації текстових смислів, закодованих у семантиці різних мовних елементів. Отже, висвітлити окремі суперечливі аспекти у тлумаченнях категорії мовного (vs вербального) часу та показати їхні витoki – **мета** цієї наукової розвідки.

Розпочнемо розгляд винесеного у заголовок питання із загальноновизнаного в мовознавчій літературі твердження, що час як граматична категорія дієслова “є специфічним мовним відображенням об'єктивного часу” [6, с.89]. Істинність цього твердження загалом не ставиться під сумнів і не обговорюється мовознавцями. Натомість природа об'єктивного статусу часу стала предметом широкого обговорення у працях філософського спрямування, автори яких нерідко заперечують його, доводячи, що час являє собою об'єктивно-суб'єктивну категорію або ж навіть феноменологічну, тобто суто суб'єктивну категорію (див. аналітичний огляд цього питання у працях: [7; 9; 13; 16]). У зв'язку з цим постає просте запитання: відображенням чого є мовний час, якщо його об'єктивна природа заперечується? І загалом, що являє собою мовний час і як він співвідноситься з онтологічним, тобто реальним часом? Чи спроможна філософська концепція часу адекватно пояснити природу мовного часу, яка, як вважає багато науковців, є однією з найскладніших проблем мовознавства?

Щоб можна було знайти релевантні відповіді на ці та подібні їм запитання, доцільно, на наш погляд, повернутися до розгляду витоків наукової проблематики мовного часу, з'ясувати те підґрунтя, на якому сформувалися перші думки про мовну категорію часу. Отже, оскільки мовна категорія часу часто-густо розглядається як психічна рефлексія реального (філософського) часу, це зумовлює потребу нагадати основні філософські судження про час.

Вважають, що вчення про час та його природу започаткував Аристотель. Грецький філософ розглянув категорію часу з двох точок зору, а саме: пояснив своє бачення природи часу та показав його належність до об'єктивно існуючих явищ.

За Аристотелем, питання про існування часу є “чимось незрозумілим”, оскільки минулого вже немає, а майбутній ще не настав. “А те, що складається з неіснуючого, не може, як видається, бути причетним до існування” [1, с.145]. Щоправда, існує поняття “тепер”, яке не є частиною часу, а

служує лише межею між минулим і майбутнім, яка, з одного боку, з'єднує минуле з майбутнім, а з іншого – роз'єднує їх. Отже, висновує вчений, “час, як видно, не складається з “тепер” і як такий “або зовсім не існує, або заледве [існує]” [там само].

У філософській концепції Аристотеля, час – це одна з форм існування предметів об'єктивного світу, яка тісно переплітається з їх рухом у просторі. “Отож, – розмірковує філософ, – час є або рух, або дещо пов'язане з рухом, а оскільки він не рух, [то] йому потрібно якось бути пов'язаним з рухом” [1, с. 148]. А все, що рухається, направляється від чогось попереднього до чогось наступного. “Але й в часі є попереднє і наступне, тому що одне з них завжди йде за іншим. Попереднє і наступне існують в русі й щодо субстрату тотожні з рухом, хоч буття їх інше, а не рух” [там само]. А “коли є попереднє і наступне, тоді ми говоримо про час, оскільки час – не що інше, як кількість руху по відношенню до попереднього і наступного” [1, с. 149]. Ми розпізнаємо час, “коли розмежуємо рух, визначаючи попереднє і наступне, і тоді кажемо, що пройшов час, коли сприймаємо чуттями попереднє і наступне в русі” [1, с. 148]. Розмежування цих двох частин руху, як вже зазначено вище, здійснюється за допомогою моменту “тепер”. “Тепер” – це неперервний зв'язок часу, воно “є початком і кінцем часу, тільки не одного й того ж, а кінцем минулого і початком майбутнього” [1, с. 154]. Таким чином, питання існування часу та його природа зводяться Аристотелем до неподільного й нетривалого моменту “тепер”, який кожен раз інший, оскільки завжди оновлюється в іншому часі.

З учення Аристотеля про час випливають такі його основні властивості: час – це існуюча в природі неперервна й безкінечно подільна величина, яка слугує мірою руху речей у просторі чи їх змін і яку можна розділити на минуле і майбутнє за допомогою “тепер”. Зазначимо при цьому, що в розумінні Аристотеля, “тепер” – не просто точка чи сегмент вектора часу, який розділяє минуле й майбутнє, дорівнюючи поняттю “теперішній час”, воно є суб'єктивно визначеним моментом у процесі сприйняття й осмислення попереднього та наступного етапів руху в заданому просторі. Поза розумом людини може існувати лише субстрат часу у вигляді об'єктивно існуючого руху.

Аристотель заклав фундамент не тільки філософської концепції часу, а й психологічної, в якій часова послідовність минуле – сучасне – майбутнє тісно переплітається з такими ментальними функціями мозку, як пам'ять, сприйняття та уява. Висловлені Аристотелем ідеї щодо природи та характеристик часу як психофізичної реалії, сутність якої зумовлена мисленням про просторові переміщення предметів (“без душі не може існувати час”

[1, с.156]), стали основоположними в багатьох науках, в тому числі й у мовознавстві. Останнє і є **предметом** нашого подальшого розгляду.

Під впливом філософських поглядів Августина Блаженного (“Ці три часи існують в нашій душі” [2, с. 415]), І. Канта (час – це спосіб діяльності свідомості), Е. Гусерля (час – феномен трансцендентальної свідомості) та ряду інших філософів, психологічна концепція часу розглядається більшістю сучасних вчених як суб'єктивний феномен (див.: [7; 9;13]).

Дослідники інтерпретують поняття “психологічний час” по-різному, але вони єдині в думці, що час – це відображення у мозку людини її темпоральних відчуттів, пов'язаних з актуальним спогляданням предметного світу та процесів, що відбуваються в ньому (теперішній час), зі спогадами про це споглядання (минулий час) та уявленнями про їх можливий розвиток (майбутній час). Саме ці три часові модули мисленого світосприйняття людини були покладені в основу семантичної категорії темпоральності, що, в свою чергу, зумовило появу різних мовних засобів для вираження її значень у мовленнєвому спілкуванні. На окремі з них вказав Аристотель. Йдеться, зокрема, про обставинні прислівники часу *тепер*, який є базовим поняттям у трактуванні філософської сутності категорії часу, а також *колись*, *коли-небудь*, *уже*, *тільки-що* та *раптом*. Так, пояснюючи темпоральне значення прислівника *уже*, автор пише: “*Уже* позначає частину майбутнього часу, близьку до теперішнього неподільного *тепер*: *Коли ти підеши?* – *Уже* [йду] – оскільки близько час, коли він піде. *Уже* позначає також і частину минулого часу, не віддалену від *тепер*: *Коли ти підеши?* – *Уже* пішов. А *Ілїон уже впа*в ми не кажемо, оскільки це далеко від *тепер*” [1, с.155].

Ці та багато інших “специфікаторів темпоральності” (термін Мустайоки [8, с. 298]) слугують лише засобом уточнення часових відношень у мові, що виражаються граматичними формами дієслова, які є основними носіями темпоральних значень. За оцінками багатьох сучасних дослідників, дієслівна категорія часу формує ядро функціонально-семантичної категорії темпоральності, на периферії якої знаходяться різні лексичні одиниці, завдання яких, як уже зауважувалося, – конкретизувати часові значення дієслівних форм (див.: [3]; [12]).

Отже, за способом свого вираження категорія темпоральності є, безумовно, мовним утворенням, а що стосується її категорійного змісту, то він, як нижче буде показано, зберігає тісний зв'язок з філософською концепцією часу. За нашими спостереженнями, якщо не брати до уваги окремих думок, висловлених античними граматиста-

ми Аполлонієм Дисколом і Прісціаном, а в часи пізнього середньовіччя Ю. Скалігером, історія цього зв'язку розпочинається, наймовірніше, з праці Жака Гарріса *Hermès, ou recherches philosophiques sur la grammaire universelle*.

Жак Гарріс – представник англійської філологічної школи XVIII століття. Його наукова концепція мовної категорії часу ґрунтується в основному на філософських поглядах Аристотеля і Августина Блаженного та їх численних послідовників, серед яких видатні граматисти минулого. Отже, за Гаррісом, час своїми характеристиками уподібнюється простору: обом притаманна протяжність, тривалість і неперервність. Відмінність полягає в тому, що всі частини простору існують разом, одночасно, а час не може бути одночасним, цілісно представленим явищем, він існує лише як послідовність подій. Тому час можна розглядати як “неперервну послідовність” деяких моментів [17, с.96], кожен з яких є межею на лінії часової протяжності між минулим і майбутнім. А це означає, що теперішній час як такий не існує. Тож, “якщо теперішній час не існує, то жодне з наших чуттів не може дати нам відчуття часу, оскільки всяке відчуття існує тільки тепер; думка про минуле зберігається не органами наших чуттів, а пам'яттю, думка ж про майбутнє є лише результатом розсудливості та мудрої передбачливості” [17, с. 100]. Але, розмірковує далі Гарріс, “якщо жодна частка часу, не може бути об'єктом сприйняття наших чуттів, і якщо правда, що теперішній час ніколи не існує, минулий уже не існує,

а майбутній іще не існує, і якщо при цьому час складається з цих фрагментів, то якою ж він є дивною і незрозумілою сутністю! Який же він близький до небуття!” [17, с.101].

Спираючись на думки Аристотеля, Гарріс пояснює відтак, що ідею часу формують не відчуття людини, а її розум, який запам'ятовує почергову плінність тих самих подій (схід сонця, фази місяця, пори року тощо) та тривалість інтервалів між ними. Так формується сприйняття минулого часу. За аналогічним принципом приходиться також розуміння майбутнього часу. Отже, пише автор, знання майбутнього часу береться зі знання минулого часу, так само як знання минулого часу приходиться від знання теперішнього часу. На основі цього Гарріс вибудовує таку ієрархію мовних часів: теперішній – минулий – майбутній. Зазначимо задля об'єктивності, що Гарріс запозичив цей порядок часів у Скалігера, який пов'язував теперішній час з чуттями, минулий час – із пам'яттю, а майбутній – з уявленнями [17, с. 126].

На думку вченого, теперішній час не може входити до складу минулого й майбутнього часів, локалізація яких відбувається в межах, окреслених відповідно прислівниками “*вчора*” (*hier*) або “*завтра*” (*demain*). І це навіть у тому випадку, коли його розглядають з позиції завершення минулого й початку майбутнього часу. На підтвердження цієї думки він наводить такий приклад логічного судження: “Припустимо, що дійсно теперішній час (*l'instant*) С знаходиться у межах минулого часу AD.

A B C D E

У цьому випадку відрізок CD, що є частиною минулого часу AD, буде наступним стосовно моменту С і, як наслідок, вважатиметься майбутнім. Але, згідно зі зробленим припущенням, момент С є частиною минулого часу, тож він стає одночасно минулим і майбутнім, що абсурдно” [17, с. 110].

По-іншому складається взаємовідношення часів у площині, локалізованій такими мовними одиницями, як наприклад, *ce jour, cette année, ce siècle, un mois* та інші. Позначені цими словами часові періоди, як вважає Гарріс, належать до категорії актуальних, але вони обов'язково включають минулий і майбутній часи, між якими завжди знаходиться актуальна мить (*instant actuel*). Теперішній час “протікає безперервно у вигляді актуальної миті, яку можна розглядати як один з його елементів” [17, с. 112]. Граматист порівнює природу актуальної миті в структурі теперішнього часу з кулею, яка котиться по горизонтальній площині і яка доторкується до неї в кожен момент свого руху лише в “одній неподільній точці”, тоді як вся інша поверхня кулі, хоч і знахо-

диться на площині, не торкається її [там само].

Завершує Гарріс свій аналіз категорії часу висновком, у якому зазначено, що будь-який час – це протяжне й подільне явище, але кожен раз, коли має місце визначений час, то потрібно розрізняти початок, середину і завершення його ходу, навіть у випадку теперішнього часу. Відповідно до цього висновку, він поділяє граматичну систему часових форм дієслова на дві групи: 1) часові форми, які виражають час абсолютно, безвідносно до способу його внутрішнього плину; 2) часові форми, які поділяють внутрішньо єдиний період часу на етапи його плину: початок дії, середина та її завершення.

До першої групи Гарріс відносить (відштовхуючись від думки, що тільки минулий час доступний розумінню людини [17, с.104]) такі часи: *aoriste du présent* (минулий теперішній): *j'écris*; *aoriste du passé* (минулий минулий): *j'écrivis*; *aoriste du futur* (минулий майбутній): *j'écrirai*.

Звернемо увагу на те, що пропонована класифікація часів Гарріса є практично протилежною

до класифікації, яку пропонував у своїй праці Августин Блаженний. Відштовхуючись від думки, що майбутнього та минулого часів немає, він вважав, що “більш правильним було б говорити так: є три часи – теперішній минулого, теперішній теперішнього і теперішній майбутнього. Ці три часи існують в нашій душі і ніде більше: теперішній минулого – це пам’ять; теперішній теперішнього – його безпосереднє спостереження; і теперішній майбутнього – його очікування” [2, с. 415].

Другу групу складають три класичні форми часу, кожна з яких представлена трьома етапами свого внутрішнього розвитку. Так, теперішній час актуалізується як *Présent incertain* (теперішній початковий): *je vais écrire*; *Présent moyen* (теперішній середній): *je suis à écrire*; *Présent completif* (теперішній завершальний): *j’ai écrit*. Аналогічно автор поділяє на три окремі етапи плину минулий та майбутній часи. Загалом він виділяє 12 дієслівних часів, з яких три інтегральні у своєму плині, а дев’ять структуровані на етапи. Щодо останніх, то серед них є кілька дієслівних перифраз, які не мали й не мають граматичного статусу часової форми. Це, зокрема: *je suis à écrire* (*Présent moyen*), *j’aurai à écrire* (*Futur incertain*), *je serai à écrire* (*Futur moyen*).

Отже, узагальнюючи думки Гарріса стосовно граматичного часу та часових форм дієслова, зазначимо, що вчений пояснює природу граматичного часу в термінах і поняттях філософського розуміння часу. Він тісно пов’язує його природу з поняттям простору, ставлячи тим самим знак рівності між ними. За прикладом філософів, він практично заперечує існування в мові теперішнього часу. У його розумінні, теперішній час – це тільки актуальна мить, яка знаходиться між минулим і майбутнім часом, які, до речі, теж не мають реального існування. За своєю сутністю вони є феноменами свідомості. У результаті система дієслівних часів, яку вчений намагається вписати у свою філософську концепцію часу, має мало спільного з реально існуючою як у французькій, так і в інших європейських мовах.

Завершимо цю розвідку таким міркуванням на перспективу: чи не є філософський підхід до пояснення мовного часу причиною багатьох суперечностей, що мають місце в інтерпретації граматичних значень дієслівних часів? Адже час як одна із життєвих умов існування людини був осмислений і знайшов своє мовне відображення в “часових специфікаторах” типу *сьогодні, вчора, завтра, тепер, опісля* та багатьох інших, задовго до його філософського пояснення. Тож пошук відповідей на питання, що являє собою категорія мовного часу, потрібно здійснювати, очевидно, не у філософських постулатах, а зважати на те, як людина позиціонує себе у світі, тобто як вона

проектує своє єство на зовнішній світ та як ця проекція відображається в її розумово-мовленнєвій діяльності. Власне такий підхід до вивчення категорії граматичного часу пропонували Ж. Дамурет і Е. Пішон, закликаючи “спрямовувати світ явищ на локутора, який сам себе сприймає в теперішній миті” [15, с. 177].

Література

1. Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Т. 3: Физика / АН СССР, Институт философии. – М.: Мысль, 1981. – 613 с.
2. Блаженный А. А. Исповедь / Августин Аврелий Блаженный. – М.: Даръ, 2005. – 544 с.
3. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / Александр Владимирович Бондарко. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
4. Будна И. Функционально-семантическая категория темпоральности (на материале славянской и романской групп индоевропейских языков): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Иоанна Будна. – Душанбе, 2006. – 202 с.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Елена Самойловна Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
7. Любинская Л. Н. Философские проблемы времени в контексте междисциплинарных исследований [Электронный ресурс] / Л. Н. Любинская, С. В. Лепилин. – Режим доступа: www.chronos.vsu.ru/lubinskaya_probl.vremeni/start.htm.
8. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / Арто Мустайоки. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
9. Печенкова Е. В. Философия времени в когнитивной науке [Электронный ресурс] / Е. В. Печенкова. – Режим доступа: http://virtualcoglab.cs.msu.su/html/time_EVP.html.
10. Потапова Т. В. Диахрония категории времени глагола (на материале русского языка и языков разных систем): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 – теория языка / Потапова Татьяна Владимировна. – Ростов - на-Дону, 2009. – 204 с.
11. Рахматуллина Д. Э. Семантика и референциальные особенности существительных и предлогов с темпоральным значением следования в английском и русском языках (сопоставительный анализ): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и

- сопоставительное языкознание / Рахматуллина Диана Эдуардовна. – Казань, 2009. – 219 с.
12. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность : [коллективная монография: в 6 т. / отв. ред. А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1990. – 263 с. М. : УРСС, 2003. – 263 с.
13. Хасанов И. А. Время: природа, равномерность, измерение / И. А. Хасанов. – М.: Прогресс-традиция, 2001. – 143 с.
14. Chagnoux M. Temporalité et aspectualité dans les textes français : modélisation sémantico-cognitive et traitement informatique: Thèse pour obtenir le grade de Docteur de l'Université Paris IV / Marie Chagnoux.– Université Paris IV, Sorbonne. – 256 p.
15. Damourette J. Des mots à la langue. Essai de grammaire de la langue française / Damourette J. et Pichon E. – 2ième éd. – P.: éd. d'Artrey, 1911-1927. – Т. 5. – 861 p.
16. Encyclopædia universalis. – Vol. 5. – P. : Encyclopædia universalis France S.A., 1968 – 1106 p.
17. Harris J. Hermès, ou recherches philosophiques sur la grammaire universelle : Ouvrage traduit de l'anglais par Thurot F. – P. : L'Imprimerie de la République. – messidor, an IV (1783). – CXIX, 415 p.

Рассмотрена лингвофилософская концепция грамматического времени известного английского лингвиста XVIII века Ж. Гарриса. Высказано мнение, что классические философские взгляды на время как явление объективного мира не раскрывают истинной сущности языкового времени.

Ключевые слова: темпоральность, философская категория времени, грамматическая категория времени, временные формы глагола.

The article deals with the linguistic and philosophical concept of grammatical time developed by the famous English linguist of the XVIII century J. Harris. The author suggests that the classical philosophical views on time as an objective world phenomenon do not reveal the true nature of the linguistic category of time.

Key words: temporality, philosophical category of time, grammatical category of time, verbs tense forms.